

Aleksas GIRDENIS

Vilniaus universitetas

Lina MURINIENĖ

Vilniaus pedagoginis universitetas

KIRČIO ATITRAUKIMAS IŠ AKŪTINIŲ GALŪNIŲ IR JO RAIDA RYTINĖJE ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ TARMĖJE

Visuotinai manoma, kad rytiniai šiaurės žemaičiai (Akmenės, Klykolių, Kivylių ir kt. šnektos, toliau – RŠŽT) kirtį atitraukia ne tik iš cirkumfleksinio, bet ir iš akūtinio galinio skiemens. Pirmasis apie tai prabilo, atrodo, A. Salys (1992 [1935], 43). V. Grinaveckis (1977, 129), rašydamas apie žemaičių kirčio atitraukimo dėsningumus, išskyrė porą itin svarbių A. Salio nuopelnų: gana tikslų tuo metu kirčio atitraukimo žemėlapi ir ką tik paminėtą mintį, kad apie Akmenę, Klykolius, Vegerius kirtis esą atitraukiamas ir iš akūtinės galūnės. Šis teiginys, kelis syk kartotas paties V. Grinaveckio (pvz., 1961, 118; iš vėlesnių darbų žr. 1994, 89) ir iš jo rašinių patekęs į kapitalinius dialektologijos veikalus (Zinkevičius, 1966, 39 t.; Grinaveckis, 1973, 42), veikiai išpopuliarėjo ir virto kaip ir kokia aksioma.

Bet iš tikrųjų apie aksiomą negali būti nė kalbos, nes tą nuomonę neigia jau vien tai, kad kirtis čia išlaikomas antriniuose galiniuose skiemenyse, turinčiuose akūtinę priegaidę, pvz.: *gi.vên* „gyvena“¹, *žovên* „džiovina“, *kar̄klîns* „karklynas“, liepiamosios nuosakos galiniame skiemenyje, tarkim: *pasitrâuk* „pasitrauk“, *sakîk* „sakyk“, *ti.lîek* „tylėk“, *eiškûok* „ieškok“. Galinį kirtį taip pat išlaiko RŠŽT būsimąjo laiko 3 asmens galinis akūtinis skienuo (prisimintina, kad Žemaičiuose nėra jo metatonišos), plg.: *palâuks* „palaūks“, bet *pâšâuks* „pašaūks“; *supûs* „supūs“, bet *pâpûs* „papūs“. Be to, čia visada sakoma, tarkim: *laimîns* „laimingas“, *ikâlts* „įkaltas“, *sejîes* „sėjėjas“, *m'erôun* „matuoja“, *nešûo* „nešioja“, *atâud* „ataudžia“ ir pan. Sporadiniai atitraukimai, kaip ir kitose žemaičių šnektose, paprastai susiję su ypatinga frazės intonacija, pvz.: *pâlâuk / ku. dâ \ / ka. neužmîršč'â* „palauk, ką dar – kad neužmirščiau“ (plg. Pabrėža, 1984b ir min. lit.)².

¹ Dažnai sakoma ir *givên* (taip pat *grudâms* „grūdams“, *tilîek* „tylėk“ ir pan.).

² Liepiamoji nuosaka čia pateikta ne atsitiktinai: ji ypač dažnai kirčiuojama pirmajame skiemenyje visame šiaurės žemaičių plote (plg. judrėniškių, plungiškių, gargždiškių *vė.zîek* „žiūrėk“, *pâsetrâuk* „pasitrauk“, mažeikiškių *vėizîek*, *pâsitrâuk* ir t.t.; žr. Girdenis, 1996, 281, išn. 1). Tas atitraukimas susijęs su ypatinga intonacija ir net su veiksmožodžio semantika (vieni veiksmožodžiai labiau linkę į pradinį kirtį, kiti mažiau). Atrodo, toks liepiamosios nuosakos kirčiavimas kažkokiais sunkiai apčiuopiamais ryšiais susijęs su šiauriniams žemaičiams būdingu išimtinu šauksmininko pirmojo skiemens kirčiu (pvz.: *tîevâ.l'* „tėveli!“, *vâkalê* „vaikeliai!“, *mėrgė.l's* „mergelės!“).

Kirčio atitraukimas iš vardažodžių daugiskaitos naudininko galūnės – RŠŽT reiškinys. Čia kur kas dažniau sakoma *vėlkāms* „vilkams“, *arklēms* „arkliams“ ir pan. negu *vėlkāms*, *arklēms*. Tiesa, čia dažnos moteriškosios naudininko formos *mėrgūoms* „mergoms“, *žolēms* „žolėms“, bet tai būdinga daugeliui šiaurės žemaičių (plg. Girdenis, 1996, 57, išn. 30) ir tikriausiai sietina su oksitoniniu senosios galūnės *-mus* kirčiu (**mėrgāmūs* < **mėrgāmōs*). Tik oksitonai turi kirčiuotą daugiskaitos naudininko galūnę – visos kitos jų lytys dėl kirčio atitraukimo yra su pradiniu kirčiu, pvz.: *vėlkā*, *vėlkū*, *vėlkūs*, *vėlkā's*, *vėlkū's*^(e) – tai gali lengvai išprovokuoti tarimą *vėlkāms*. Tas pats pasakytina ir apie kirčio atitraukimą iš įvardžių vienaskaitos ir daugiskaitos naudininko galūnių, pvz.: *kētām* „kitam“, *anām* „anam“, *anā* „anai“, *anēms* „aniems“, *vēsēms* „visiems“: daugumas jų yra oksitoninės prigimties (plg. Pabrėža, 1981, 70). Tad suprantama, kad šis atitraukimas nėra fonetinis: jis nesunkiai paaiškinamas sistemos „prievara“.

Vienintelės tikros formos, galinčios rodyti nuoseklesnį kirčio atitraukimą iš akūtinių galūnių, yra *ā* ir *ē* kamienų veiksmažodžio formų vienaskaitos 1 ir 2 asmuo. Iš tikrųjų RŠŽT šnektose labai dažnai girdėti sakant *māčāu* (*pāmačāu*), *sākāu* (*pāsakāu*), *mātē* (*pāmatē*), *sākā* (*pāsakā*). Kartais šiose formose (ypač rytiniame tarmės pakraštyje, – pvz., apie Vegerius) galūnės priegaidė atrodo veikiau cirkumfleksinė negu akūtinė (*mātāu*, *sākāu*, *mātā*, *sākē*), nors toks tarimas, rodos, nėra visuotinis (plg. Pabrėža, 1984a, 147).

Kirčio atitraukimas iš akūtinės veiksmažodžio galūnės ne visai nuoseklus. Tame pačiame sakinyje gali būti pavartojamos formos su atitrauktu ir su neatitrauktu kirčiu, pvz.: *mā.m^a | mė.r^e | kōku. pēņkū. | mē.t^a | bū.wāu | vō. išaugāu | tēn. | iš.vargāu | iš.buvāu* „Mama mirė, kokių penkerių metų buvau, o išaugau ten, išvargau išbuvau“, *jāu. surēš. | riktī⁽ⁿ⁾.gā. | sū. drūot^(e) | suviñuojē. | sū.sukā. |* „Jau surišai kaip reikiant su viela, suvyniojai, susukai“. Net tas pats žodis gali būti ištartas neatitraukus kirčio ir čia pat – su atitrauktu kirčiu, pvz.: *aš.māčāu | tu.giwā.č^a | šmūot | rūšū. |* // (...) *vēin². | tā.māčāu | giwā.t^(e) | tuok^(e). | bajā.w²* „Aš mačiau tų gyvačių daug rūšių (...). Vieną tai mačiau tokią stambiają“. Susidaro išpūdis, kad lytys su neatitrauktu kirčiu būdingesnės senesniems informantams, pvz.: *kad. izgīēāu. | pālēkāu. | drōsēsnis. |* // (...) *aš.tā. | pī.anām. | pājēmāu³. | už.rōnk². | ipabučāwāu* „Kai išgėriau, palikau drąsesnis (...). Aš taip jam paėmiau už rankos ir pabučiavau“. Jaunesnioji karta linkusi kirtį atitraukti nuosekliau, bet ir jos rišlioje kalboje (dažniausiai stipriosiose frazės pozicijose) retkarčiais pasigirsta įprastiniai šiaurės žemaičių variantai: *māčāu*, *sākāu*, *matē*, *sakā*.

³ Kietieji lūpiniai priebalsiai vietoj prigimtinių minkštųjų – vienas iš būdingiausių tiriamosios tarmės bruožų (žr. Girdenis, 1981, 45 ir min. lit.). Pažymėtina, kad prieš tokį priebalsį sklandžiųjų [lʳ] minkštumas išlieka, pvz.: *pērkuom būlbu* „pirkome bulvių“, *pērmau* „pirmiau“, *vērvo.ķes* „virviukės“.

Smulkesniam tyrimui pasirinkti du tradicinės RŠŽT atstovai: Dominykas Ąžuolas (trumpinama D. Ą.), g. 1901 m. Mančėlių k., 15 km į šiaurės rytus nuo Akmenės, visą gyvenimą ten ir praleidęs, tik paskutiniais metais persikėlęs į Akmenę, net nemokąs kalbėti bendrine kalba, ir Stanislovas Maigà (S. M.), g. 1913 m., užaugęs Pakempinių k. (3,5 km į pietryčius nuo Mančėlių), gyvenęs Akmenėje. Iš jų 1993 m. įkaltėtu ir iššifruotu magnetofono įrašų atsitiktinai pasirinktuose puslapiuose išrinktos visos veiksmažodžių vienaskaitos 1 ir 2 asmens formos, kuriose galimas nagrinėjamas kirčio atitraukimas⁴. Iš viso suskaičiuota 400 formų.

Išryškėjo du svarbūs statistiniai dėsningumai.

Vyresnysis informantas D. Ą. kirtį iš akūtinės galūnės atitraukia gana retai (žr. 1 lent.): „baritoniniai“ (*màč̣âu, màṭâ*) variantai jo tekstuose sudaro tik 19,0% visų *màč̣âu / mač̣âu, màṭâ / maṭâ* tipo lyčių (95% pasikliaujamasis intervalas lygus $13,8 \div 25,1\%$). Kiek jaunesniam S. M. atitrauktinis kirtis daug būdingesnis: jį turi net 55,0% nagrinėjamųjų formų (pasikl. intervalas – $47,8 \div 62,1\%$). Skirtumas, įvertintas 95% pasikliaujamaisiais intervalais ir *u* kriterijumi, statistiškai labai reikšmingas ($P < 0,001$) ir negali būti atsitiktinis.

Kirčio atitraukimo iš akūtinių galūnių bendrieji analizės rezultatai⁵

1 lentelė

Infor- mantas	Galūnės	<i>n</i>	<i>p</i> (%)	<i>int.</i> (95%)	<i>u_α</i>	<i>P</i>
S. M.	-âu, -'âu, -â̇, -ê̇	200	55,0	47,8 ÷ 62,1	7,58	$P < 0,001^6$
D. Ą.	-âu, -'âu, -â̇, -ê̇	200	19,0	13,81 ÷ 25,13		

Kirtis nuosekliau atitraukiamas iš balsinių akūtinių galūnių (-â̇, -ê̇) negu iš dvibalsinės (-âu) (žr. 2 lent.) – ypač tai būdinga 1901 m. gimusiam D. Ą., baritoniškai kirčiavusiam net 32,8% balsinės galūnės lyčių (95% pasikl. intervalas – $21,0 \div 46,4\%$) ir tik 13,4% dvibalsinės galūnės lyčių (pasikl. intervalas – $8,3 \div 20,1\%$). Skirtumas ir šiuo atveju statistiškai reikšmingas ($P < 0,01$). Jaunesniojo informanto kalboje aiškaus statistinio dėsningumo nerasta: atitinkami jo įrašų analizės rezultatai yra 60,8 ir 51,2%, jų skirtumas statistiškai nereikšmingas ($P > 0,05$).

⁴ Sangražinės formos, pvz.: *nusėmošâu* „nusimušiau“, *nusėmošâ̇* „nusimušei“, *pasėdařâu* „pasidariau“, *pasėdarê̇* „pasidarei“, nebuvo skaičiuojamos, nes jų afikso -sę- kirtis iš tikrųjų nėra atitrauktinis (apie jas žr. Kazlauskas, 1965, 49 t. ir Vitkauskas, 1986, 85).

⁵ Simbolių reikšmės: *n* – bendrasis galūnių skaičius, *p* (%) – galūnių, iš kurių atitraukiamas kirtis, procentas, *p. int.* – pasikliaujamasis intervalas, *u_α* – apskaičiuotoji *u* kriterijaus reikšmė, *P* – reikšmingumo lygmuo.

⁶ Reikšmingumo lygmenį skaičiuodama rinkosi pati kompiuterinė programa „UKR2.PAS“ (programavimo kalba – „TURBO-PASCAL, v. 7“).

Kirčio atitraukimas iš dvibalsinių ir balsinių galūnių

2 lentelė

Infor- mantas	Galūnės	<i>n</i>	<i>p</i> (%)	<i>int.</i> (95%)	<i>u_α</i>	<i>P</i>
S. M.	- <i>âu</i> , -' <i>âu</i>	121	51,2	42,0 ÷ 60,5	1,18	<i>P</i> > 0,05
	- <i>â</i> ·, - <i>ê</i> ·	79	60,8	49,1 ÷ 71,7		
D. A.	- <i>âu</i> , -' <i>âu</i>	142	13,4	8,3 ÷ 20,1	2,83	<i>P</i> < 0,01
	- <i>â</i> ·, - <i>ê</i> ·	58	32,8	21,0 ÷ 46,4		

Tyrimo rezultatai išryškino keletą kirčio atitraukimo iš akūtinės galūnės RŠŽT šnektose genezės ir raidos bruožų. Beveik nėra abejonės, kad šis atitraukimas atsiradęs palyginti neseniai: seniausių informantų kalboje jis gana retas reiškiny, be to, aiškiai matyti jo progresavimo tendencija. Taip pat akivaizdu, kad iš pradžių kirtis intensyviau buvo atitraukiamas iš balsinės akūtinės galūnės ir gerokai silpniau – iš dvibalsinės; vėliau tas skirtumas išnyksta.

Labiausiai tikėtina reiškinių genezė ir raida parodyta 3 lentelėje⁷. Simboliu α pažymėta pradinė hipotetinė raidos stadija, ω – paskutinė raidos stadija, būdinga jaunajai RŠŽT atstovų kartai; skaitmenimis žymimos raidos tarpinės grandys.

Kirčio atitraukimo raida

3 lentelė

α	1	2	3	ω
<i>sakâ</i> <i>sakâu</i>	<i>sakâ</i> · → < <i>sâkâ</i> ·> <i>sakâu</i>	<i>sakâ</i> · <i>sâkâ</i> · <i>sakâu</i> → < <i>sâkâu</i> >	<i>sakâ</i> · <i>sâkâ</i> · <i>sakâu</i> <i>sâkâu</i>	<i>sâkâ</i> · → < <i>sakâ</i> ·> <i>sâkâu</i> → < <i>sakâu</i> >
<i>pagâus</i> <i>pâšâuks</i>	<i>pagâus</i> <i>pâšâuks</i>	<i>pagâus</i> <i>pâšâuks</i>	<i>pagâus</i> <i>pâšâuks</i>	<i>pagâus</i> <i>pâšâuks</i>

Ženklas „||“ jungia lygiagrečius, maždaug vienodai tikėtinus reiškinius, kampiniai skliaustai „<>“ rodo prieš rodyklę nurodyto uzualinio reiškinių retą (kartais net atsitiktinį) fakultatyvinį variantą: *sakâ*· → <*sâkâ*·> reiškia, kad nurodytoje kirčiavimo raidos stadijoje beveik visada buvo kirčiuojama *sakâ*·, bet kartkartėmis pasitaikydavo ir *sâkâ*·. Parašymas *sâkâ*· → <*sakâ*·> rodo priešingą santykį – varianto *sâkâ*· reguliarumą ir *sakâ*· fakultatyvumą. Kiekvienas pavyzdys, suprantama, atstovauja visai atitinkamų reiškinių klasei.

⁷ Pradinė raidos stadija kiek idealizuota, nes tam tikromis sąlygomis iš akūtinės galūnės kirtį gali atitraukti visi šiaurės žemaičiai (dažniausiai prieš pradinį tolesnio žodžio kirtį ir intonacijos atžvilgiu silpnoje pozicijoje – ypač kai kirčiuojamas žodis atitrūkęs nuo kaitybos paradigmų). Žr. dar p. 167t.

Atitraukimas bus prasidėjęs balsinėse galūnėse (1): greta *sakâ·, sakê·* retkarčiais ima pasirodyti variantai *sàkâ·, sàkê·*. Tai skatintų mąstyti apie gana ankstyvą balsių priegaidžių niveliacijos tendenciją, perimtą turbūt iš gretimų aukštaičių šnektų⁸. Iš ten galėjo ateiti ir pats polinkis atitraukti kirtį iš nagrinėjamųjų veiksmažodžių galūnių – ten jos beveik cirkumfleksinės (plg. Šakynos ar Žagarės šnektų *màtâu, mâtâi, pàmačâu, pàmatêi* ir kt.). Naujosios lytys gerai derinosi su daugeliu veiksmažodžio lyčių, todėl jų dažnumas ėmė didėti – pamažu pavartojimo tikimybe jos ėmė vytis tradicines ar net jas nukonkuruoti. Bet dvigarsinės antrojo asmens galūnės ir toliau išlaikydavo pagrindinį kirtį.

Savaime suprantama, kad ilgai tokia padėtis negalėjo išsilaikyti: trukdė morfologiniai veiksniai ir ypač koloninio kirčiavimo tendencija, paveldėta iš tolimos praeities ir nepraradusi aktualumo iki mūsų dienų. Padidėjus *sakâ·, sàkê·* dažnumui, greta lyčių *sakâu, sakâu*, dabar beviltiškai izoliuotų, neišvengiamai turėjo pasirodyti *sàkâu, sàkâu* (2) – variantai, kuriuos rėmė visos likusios formos: plg. 3 a. *sâ.k^a, sâ.k^e*, dgs. 1 a. *sâ.kûom, sâ.kiēm*, dgs. 2 a. *sâ.kûot, sâ.kiēt*⁹. Tik pats pirmasis impulsas – balsių priegaidės susilpnėjimas – buvo fonetinis; visa tolesnė raida ėjo morfologijos ir morfonologijos nutiestu keliu. Pamažu *sakâ·* ir *sakâu* tipo formų dažnumas maždaug išsilygina. Išsilygina ir oksitoninių bei baritoninių variantų *sakâ·* || *sàkâ·, sakâu* || *sàkâu* pasirodymo kalbėjimo aktuose tikimybė – susiklosto padėtis, konstatuota S. M. vartosenoje (3).

Tokia sistema negali būti stabili – svyravimai anksčiau ar vėliau turėjo gauti tam tikrą kryptį. Stichiškai renkantis tą kryptį, be jau minėtų morfologinių veiksnių, svarbūs buvo šie dalykai.

1. Galinis kirtis dažnai susiduria su pradiniu kito žodžio kirčiu – ypač šiaurinėse šnektose, patyrusiose visuotinį žemaitiškąjį kirčio atitraukimą iš trumpo ir tvirtagalio galinio skiemens į pirmąjį fonologinio žodžio skiemenį (įskaitant proklitikus). O tokį derinį, kaip *sakâu tievôu* „sakau tėvui“, sunkiai toleruoja net pietinės šiaurės žemaičių šnektos – plg. vad. žemaičių dzūkų (Judrėnų šnektos) *isēdīes̄ | á·rklêms pá.šar^a | pat(s)̄sâu | tēn | er_yns_īšvažōūs̄* „Įsidėdavo arkliams pašaro, pats sau ten [maisto] ir išvažiuodavo“, *á.lē | tō rúokūu | n à b ū·k̄ | bāprūot̄s̄* „Bet tu, sako, nebūk beprotis“: susiduriantys kirčiai beveik visada „išretinami“ (K. Jauniaus terminu, patiria dimociją¹⁰; plg. dar tirkšliškių *arklū· nēbīērt̄ | p̄ i e s t ê m | rē·k | vá·kšcūot̄^(e)* (Girdenis,

⁸ Stebėjimai ir preliminariniai eksperimentai rodo, kad dabartinių akmeniškių priegaidės daug blankesnės negu, sakysim, sediškių ar tirkšliškių šnektose. Tas skirtumas negali būti visai naujas: taip manyti leidžia nagrinėjamas skirtingas kirčio atitraukimas iš balsinės ir dvibalsinės galūnės. Matyt, akmeniškiai anksti perėmė aukštaičių prozodinį modelį, kur gerai skiriamos dvigarsinių skiemenų priegaidės ryškiai kontrastuoja blausesnėms balsinių skiemenų priegaidėms. Daugeliui šiaurės žemaičių tas kontrastas nebūdingas.

⁹ Gana dažni (ypač pačioje Akmenėje ir į vakarus nuo jos) ir variantai *sakûom, sàkiēm, sàkûot, sàkiēt*.

¹⁰ Apie ją žr. Javni s', 1897, 185.

1996, 106, išn. 5) *nèrê·ksj maldâut^(e) | ka_tò_mò(n)_ná.št^(a) | v à ž o û k p à r v è š k* (ten pat, 108). Tokiomis aplinkybėmis natūralu, kad iš svyruojančių formų *sakâ· || sàkâ·, sakâu || sàkâu* tarmėje dažniau bus pasirenkamos antrosios – „baritoninės“.

2. „Baritoninės“ lytys parankesnės ir todėl, kad jomis lengviau ir paprasčiau galima perteikti įvairius frazės intonacijos niuansus – ypač skirti tono kilimą, arba anti-kadenciją, nuo jo kritimo, arba kadencijos. Kai intonacijos reikšmė atkarpa tenka „oksitoninei“ *sakâ·* tipo formai, kadenciją arba antikadenciją turi išreikšti vienas pats galinis skiemuo, o tai nepatogu ir todėl, kad antikadencijos atveju akūtinės priegaidės skiemenį tenka tarti tai priegaidei labai neparankiu kylančiu tonu, ir todėl, kad vieno nelabai ilgo skiemens tono skirtumus būtina gerai išgirsti, kad tiksliai suvoktum intonemas. Kas kita „baritoninės“ formos: jeigu pirmasis *sàkâ·* skiemuo aukštesnis už galinį, akivaizdu, kad intonacija krintanti, o galinis skiemuo, aukštesnis už pirmąjį, nedviprasmiškai signalizuoja kylančią intonaciją.

3. Silpnosiose frazės pozicijose, kur kirčiavimo kontrastai suniveliuoti, „oksitoninės“ lytys būna panašios į „baritonines“, faktiškai sutampa su jomis. Tuo aiškintinas dažnas žodžių, atitrūkusių nuo kaitybos paradigmų, „nereguliarus“ kirčio atitraukimas, plg. tų pačių judrėniškių *tê⁽ⁿ⁾, m à t â · | d ê b a | | ta_tê_bò.û^(a) | | tuos_àkmenū·, màlamũos^s | mà.šinas_tuos* „Ten, matai, dirbo, tai ten buvo tos akmenų malamosios mašinos tos“, *m à t â · | òns_ìš_ve·vèržen¹ | m ĩ e s t a | b ò.w^a | | tievã.lis_mò.n^(a)* „Matai, jis iš Veiviržėnų miesto buvo, tėvelis mano“ arba tirkšliškių *uncì.tep^e šm^uòčãu kap_àš – i_dã· m à t â · vãipũos* „Užsitėpė daugiau kaip aš – ir dar, matai, vaiposi“ (Girde nis, 1996, 325, išn. 7), *v è i z i e k | | n e s p ũ o r e i* „Žiūrėk, neginčija!“ (ten pat, 59).

Tokiomis sąlygomis „oksitoninės“ formos negalėjo išlaikyti konkurencijos ir ėmė taip sparčiai užleisti vietą „baritoninėms“, kad per kelis dešimtmečius beveik visai išnyko. Pokario kartos akmeniškių kalboje pagrindiniai variantai jau yra *sàkâ·, sàkê·, sàkâu, sàkâu*. Tokių formų galūnė pagrindinį kirtį begauna tik retais stilistiškai bei intonaciškai stipriai motyvuotais atvejais¹¹ (ω).

Iš to, kas pasakyta, visiškai aišku, kad A. Salio ekspedicijų laikais „baritoniniai“ variantai niekaip negalėjo dominuoti, bet fakultatyviai jau tikrai būdavo pasakomi. Tad galima manyti, kad A. Salys užfiksavo kirčio atitraukimo iš balsinių akūtinių galūnių pradžią (čia dar syki prisimintinas jo pavyzdys *bòva·* „buvai“¹² (Salys, 1992, 43). Tai, kad dialektologas kirčio atitraukimą iš (jo paties terminu kalbant) stumtinės

¹¹ Maždaug tais pačiais atvejais kirtis neatitraukiamas ir iš galinio cirkumfleksinio skiemens (žr., pvz., Pabreža, 1984, 52 tt.).

¹² Įdomu, kad A. Salys negirdėjo nė galinio skiemens laužtinės priegaidės, nors iš tikrųjų čia ji tokia pat aiški, kaip ir, pavyzdžiui, Mažeikių ar Tirkšlių šnektose. Pats pavyzdys *bòvã·* veikiausiai nėra atsiktininis. Kaip sudėtinio tarinio jungtis arba perifrastinių laikų veiksmožodinis dėmuo *bòvã·* labai dažnai atsiduria prieš kito žodžio pradinį kirčiuotą skiemenį ir todėl gali patirti minėtąją dimociją: *tò b ò v ã · l ĩ n k s m^os* „tu buvai linksmas“ → *tò b ò v ã · l ĩ n k s m^os, tuòs_kũos^s jau_b ò v ã · j ĩ e d^s* „tos košės jau buvai valgęs“ → *tuòs_kũos^s jau_b ò v ã · j ĩ e d^s*. O jeigu taip, į A. Salio stebėjimus reikia žiūrėti labai atsargiai.

galūnės pateikė kaip išskirtinę šnektos ypatybę, nesunkiai paaiškinamas dalykas. Pats būdamas salantiškis, jis, be abejo, pirmiausia pastebėdavo ir kruopščiai užrašydavo tik tai, kas rytinėje šiaurės žemaičių tarmėje jam atrodė neįprasta ir todėl netikėta. Kai dirbama be magnetofono, tik tokie faktai dažniausiai ir tefiksuojami. Po ilgesnio laiko išblėsus bendrajam tarmės vaizdui, atmintyje ir užrašuose lieka tik tos retenybės, kuriančios lyg ir kokį romantiškesnį menkiau ištirtų šnektų vaizdą. Vėliau tą vaizdą gali palaikyti ir pirmųjų stebėtojų autoritetas, ir iš jų stebėjimų gimusios teorinės konstrukcijos, ir daugeliui filologų būdingas perdėtas pasitikėjimas rašytiniu žodžiu.

Baigiant atkreiptinas dėmesys į tai, kad visais raidos momentais nagrinėjamas kirčio atitraukimas iš akūtinės galūnės išliko morfonologinis reiškinys, nes jis vyko ir vyksta tik tada, kai atitrauktinį kirtį gauna morfema, iš seno kirčiuojama kitose tos pačios asmenavimo paradigmos formose. Aiškiausiai tai matyti iš būsimojo laiko trečiojo asmens akūtinio baigmenų, kuris lieka kirčiuotas pagrindiniu kirčiu net pačios jaunosios akmeniškųjų kartos kalboje¹³. Bet, kita vertus, pati reiškinio pradžia yra susijusi ir su fonetiniu impulsu – balsinių skiemenų priegaidės išblėsimu¹⁴. Matyt, ir „dėsningsis“ kirčio atitraukimas iš trumpųjų ir cirkumfleksinių galinių skiemenų yra (bent *in statu nascendi*) panašios fonetinių bei fonologinių ir morfologinių veiksnių sąveikos padarinys¹⁵.

LITERATŪRA

Girdenis A., 1981, Hierarchinė šiaurės žemaičių tarmės klasifikacija, – Blt XVII (1) 42–51.

Girdenis A., 1996, Taip šneka tirkšliškiai: (Šiaurės žemaičių telšiškųjų tarmės tekstai su komentarais), Vilnius.

Girdenis A., Murinienė L., 1998, Specifiniai kirčio atitraukimo bruožai ir jų raida rytinėje šiaurės žemaičių tarmėje, – Jono Kazlausko diena: istorinės gramatikos dalykai (tarptautinės konferencijos tezės), Vilnius, 14–16.

Grinaveckis V., 1961, Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse, – LKK IV 117–140.

Grinaveckis V., 1973, Žemaičių tarmių istorija: (Fonetika), Vilnius.

¹³ Žinoma, ir ši forma gali patirti dimociją ir kitus išimtinius kirčio vietos pokyčius, būdingus visoms šiaurinėms žemaičių šnektoms. Bet tai, be abejo, nėra tikras kirčio atitraukimas.

¹⁴ Be kita ko, priegaidžių niveliacijos reikšmę kirčio atitraukimui rodo ir gretimos šiaurės žemaičių patarmės. Seniai pastebėta, kad patys jaunieji mažeikiškiai ir tirkšliškiai gana prastai skiria vienbalsių priegaides, – jie gana dažnai pasako ir *māčāu, mātē, sākāu, sākā*, – visai kaip RŠŽT atstovai. Įsidėmėtina, kad jaunosios kartos atstovų priegaidžių niveliacija fiksuojama net labai stipriose centrinėse šiaurės žemaičių šnektose apie Sedą (Mažiulienė, 1995, 89 t.).

¹⁵ Straipsnio tema skaitytas pranešimas J. Kazlausko dienos tarptautinėje konferencijoje 1998 m. lapkričio 6 d. (žr. Girdenis, Murinienė, 1998). Už vertingas pastabas ir konstruktyvią kritiką esame dėkingi daugeliui konferencijos dalyvių – ypač prof. Valerijui Čekmonui ir prof. Bonifacui Stundziui.

Grinaveckis V., 1977, Dėl lietuvių kalbos tarmių kirčio atitraukimo kilmės, – Lietuvos TSR MA darbai, A serija, II (59), 129–135.

Grinaveckis V., 1994, Apie šiaurės žemaičių Akmenės tarmę, – Klb XLIII (1) 89–90.

Javnis', 1897 – К. Явнисъ, Языкъ: Поневъжскіе говоры литовскаго языка, – Памятная книжка Ковенской губерніи на 1898 годъ, Ковна, 174–228.

Kazlauskas, 1965 – И. Казлаускас, Именные образования от приставочных глаголов в балтийских языках и их значение для реконструкции ударения глагола, – Blt I (1) 43–51.

Mažiulienė I., 1995, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija sociolingvistiniu aspektu, – Blt XXX (1) 79–91.

Pabrėža, 1984 – Ю. Ю. Пабрежа, Динамика аттракции ударения в северожемайтском наречии: Дисс. ... канд. филол. н., Вильнюс, 1984.

Pabrėža J., 1981, Kirčio atitraukimo svyravimai šiaurės žemaičių tarmėje, – Klb XXXII (1) 66–73.

Pabrėža J., 1984a, Galūnių redukcijos ryšys su kirčio atitraukimu šiaurės žemaičių tarmėje, – Blt XX (2) 145–150.

Pabrėža J., 1984b, Kirčio atitraukimo ir sakinio intonacijos ryšys šiaurinėse žemaičių šnektose, – Klb XXXV (1) 61–71.

Salys A., 1992, Lietuvių kalbos tarmės, – t. p. a ut., Raštai, IV: Lietuvių kalbos tarmės, Roma, 3–140.

Vitkauskas V., 1986, Mažmožis VI, – Blt XXII (1) 85.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija: (Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija), Vilnius.